

УДК 347.639: 351.763

Ю.П. Харченко, к. н. з держ. упр.,
Чернігівський національний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ШЛЯХИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ МЕХАНІЗМІВ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИМ ЗАХИСТОМ ДИТИНСТВА

Ю.П. Харченко, к. н. с гос. упр.,
Черниговский национальный технологический университет, г. Чернигов, Украина

ПУТИ ГАРМОНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ МЕХАНИЗМОВ УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО -ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ДЕТСТВА

Y. Kharchenko, PhD in Public Administration,
Chernihiv National Technological University, Chernihiv, Ukraine

WAYS HARMONIZATION OF NATIONAL MECHANISMS FOR MANAGEMENT OF SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF CHILDREN

В статті надані пропозиції автора щодо удосконалення державних механізмів управління соціально-правовим захистом дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні.

Ключові слова: державні механізми управління, діти, позбавлені батьківського піклування, органи державної влади та місцевого самоврядування.

В статье представлены предложения автора по совершенствованию государственных механизмов управления социально -правовой защитой детей , лишенных родительской опеки в Украине.

Ключевые слова: государственные механизмы управления, дети, лишенные родительской опеки, органы государственной власти и местного самоуправления.

The article provided the author's suggestions for the improvement of state management mechanisms of social and legal protection of children deprived of parental care in Ukraine .

Key words: government control mechanisms , children deprived of parental care , state and local authorities .

Постановка проблеми: Основні якості особистості, що забезпечують психологічну стійкість, моральні орієнтири, життєздатність і цілеспрямованість закладаються в дитинстві. Вказані якості особистості формуються в умовах вираженої батьківської любові, коли родина створює у дитини прагнення до самореалізації, вдосконалення, конкурентоспроможності та дає можливість застосовувати всі набуті навички в житті, забезпечувати свої власні потреби і прагнення самостійно. Для комфорту дитини в емоційному плані, необхідні соціальні умови, які забезпечують її побут, її фізичне здоров'я, характер її спілкування з оточуючими людьми, особисті успіхи.

Сучасні реалії доводять, що цього дуже складно досягти тим дітям, які через різні життєві негаразди не мають батьківської опіки, виховуються в кризових сім'ях в умовах байдужості чи жорстокості, складно цього досягти і майже у всіх установах, де виховуються діти-сироти.

На захисті інтересів таких дітей має стояти держава, забезпечуючи їх всім необхідним не лише в фінансовому плані, однак державна політика у сфері захисту дитинства в Україні потребує фундаментальних змін щодо визначення механізмів управління соціально-правовим захистом дітей, позбавлених батьківського піклування та основних важелів впливу на подолання існуючих проблем дитячої бездоглядності та сирітства.

Доводиться також констатувати послаблення державної політики у сфері превентивних заходів подолання дитячої бездоглядності та безпритульності. Причина подібної ситуації полягає в недостатньому концептуальному осмисленні сутності механізму державного управління у сфері профілактики дитячої бездоглядності та безпритульності, його орієнтирів, змістовності, принципів, форм і методів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання захисту дитинства неодноразово ставали предметом досліджень з боку правників, філософів, соціологів та політологів, серед

яких слід особливо відмітити праці Артюшкіної Л., Бадори С, Бевз Г., Волинець Л., Карпенко О., Кравченко М., Лактіонової Г., Лібанової Е., Пеші І., Цибуліної І.

Питання структурно-функціонального забезпечення державно-управлінської діяльності, зокрема, висвітлюється в роботах Г.Атаманчука, І. Коліушка, В. Лугового, Г. Одінової, Л. Антонової, В. Бакуменка, П. Гамана, І. Горобець, Я. Жовнірчика, Б. Ісмаїлова, В. Кампо, А. Колодія, В. Малиновський, Н.Нижник та ін.

Виділення не виділених раніше частин загальної проблеми. Зазначені праці є вагомим підґрунтям для подальшого дослідження аспектів удосконалення механізмів соціально-правового захисту дітей, позбавлених батьківського піклування.

Метою статті є розроблення заходів направлених на удосконалення, гармонізацію механізмів соціально-правового захисту дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні

Виклад основного матеріалу. Враховуючи те, що діючі державні механізми в сфері управління соціально-правовим захистом дітей, позбавлених батьківського піклування не задовольняють потреби сучасності та потребують модернізації.

Вважаємо, що головними цілями державної політики та державних механізмів управління, які стануть визначальним фактором у здійсненні соціально-правового захисту та мінімізації сирітства, мають бути:

- здійснення необхідних умов для реалізації, в першу чергу, сім'єю її економічної, виховної і культурно-психологічної функції;
- підвищення якості життя сімей з дітьми, не лише на стадії народження, а й в процесі її виховання;
- забезпечення прав дітей, особливо дітей, позбавлених батьківського піклування, на їх повноцінний фізичний інтелектуальний розвиток, права на сімейне виховання
- гарантії для дітей, позбавлених батьківського піклування на надання належної підтримки з боку держави для надання освіти, охорони здоров'я, отримання першого робочого місця, захисту житлових прав та ін.

Нині діяльність спеціалістів у вказаній сфері направлена від каральних заходів до соціально-терапевтичного впливу. Втручання в життя родини на ранніх етапах базувалось на покаранні батьків та відлученні від них дитини, що не вирішило ситуацію, а лише збільшило кількість дітей без батьківської опіки.

Тож сутність наукової проблеми полягає у необхідності виявлення умов, які б сприяли ефективності здійснення комплексу заходів, направлених на соціально-правовий захист дитинства, функціонування форм сімейного виховання розроблення повноважень у вказаній сфері та розробки конкретних рекомендацій щодо вдосконалення державної політики в цьому напрямку.

Правовий механізм державного управління на сьогодні представлений основними нормативно-правовими актами серед яких: Закони України «Про охорону дитинства» [2], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування» [3], «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [4], «Питання діяльності органів опіки та піклування пов'язаної із захистом прав дитини» [5], Положення про прийомну сім'ю [6], Положенням про дитячий будинок сімейного типу [7] та інші підзаконні нормативно-правові акти, які формують інституційний механізм державного управління та визначають повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері дитинства, соціального захисту дітей без батьківської опіки. Так, відповідно до ст. 5 Закону України «Про охорону дитинства», Верховна Рада України визначає державну політику у сфері дитинства як єдиний законодавчий орган країни. Приймаючи закони, Парламент створює правовий механізм для функціонування форм сімейного виховання, визначає економічний механізм управління та обсяги їх фінансової підтримки.

Інституційний державний механізм участі Президента України у цій сфері визначені Конституцією України [1], відповідно до якої він є гарантом додержання Конституції, прав і свобод людини та громадянина. Крім того, Президент України підписує закони, прийняті Верховною Радою України. Забезпечує проведення державної політики щодо охорони дитинства, розроблення і здійснення цільових загальнодержавних програм соціального захисту та поліпшення становища дітей, координацію діяльності центральних та місцевих органів влади у цій сфері.

У складі Програми діяльності уряду містяться заходи, які стосуються соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, та розвитку родинних форм їх утримання. Щорічно Кабінет Міністрів України звітує Верховній Раді України про стан демографічної ситуації в Україні, становище дітей та тенденції до його змін у ході впроваджених соціально-економічних перетворень. Відповідно до Указу Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» [8] проведено реорганізацію Міністерств та відомств України, в тому числі, які відповідають за соціальний захист дітей, позбавлених батьківського піклування. Питання стосовно соціального захисту дітей зазначеної категорії знаходяться у віданні окремих державних органів: Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки, Міністерства молоді та спорту України (до реорганізації Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту та Міністерства освіти та науки України), Міністерства соціальної політики України (до реорганізації Міністерства праці та соціальної політики України), Міністерства внутрішніх справ України тощо.

Центральним органом виконавчої влади у сфері соціального захисту є Міністерство соціальної політики України. Основними завданнями Міністерства є участь у формуванні і забезпеченні реалізації державної політики у сфері захисту дітей-сиріт та забезпечення через систему підпорядкованих йому органів реалізації права громадян на соціальний захист шляхом своєчасного та адресного надання соціальної підтримки. Законодавча влада, вищі та центральні органи виконавчої влади створюють правову базу, умови та механізми соціально-правового захисту дітей, у тому числі без батьківської опіки, функціонування форм сімейного виховання, визначають основні напрямки державної політики у цій сфері. Обласні ради затверджують, а місцеві державні адміністрації розробляють та здійснюють регіональні програми розвитку сімейних форм виховання та соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування.

За часи незалежності в Україні створені служби, установи та дорадчі органи, основною функцією яких є захист прав дитини: служби у справах дітей, відділи у справах сім'ї, та молоді, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. На сьогодні спеціальні установи для дітей та громадські формування підпорядковані різним органам державної влади [9].

Враховуючи вищевикладене, пропонуємо шляхи удосконалення, гармонізації діяльності інститутів громадянського суспільства в напрямі формування сприятливих умов для підтримки родин, функціонування родинних форм виховання проблемних дітей. Зокрема:

- економічних (оподаткування, кредитування, бюджетування, мотивація, фінансовий контроль у сфері здійснення заходів щодо розвитку сімейних форм виховання дітей);
- організаційних (створення ефективної структури управління соціально-правовим захистом дітей, розмежування повноважень учасників, уникнення дублювання функцій);
- інституційних (внесення змін до діючої нормативно-правової бази стосовно правового захисту дітей, шляхом посилення ролі органів місцевого самоврядування, залучення релігійних організацій, інститутів громадянського суспільства для підтримки родин з дітьми, первинної профілактики сирітства, та подолання його наслідків);

- соціальних: (соціальної інтеграції; підвищення авторитету шлюбу, сім'ї, духовних цінностей родини; гармонізації поведінки та способу життя родин, які виховують дітей, збагачення духовних надбань; запровадження інституту духовних подвижників, та духовних наставників дітей, позбавлених батьківського піклування);
- партнерства з інститутами громадянського суспільства (стимулювання діяльності неурядових організацій; внесення змін до чинного законодавства для передбачення можливості участі громадських, благодійних, релігійних організацій, приватних установ у здійсненні державної політики щодо соціально-правового захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, реабілітації, ресоціалізації батьків, роботи з сім'ями дітей, участь в частині організації дозвілля, занять фізкультурою і спортом, навчально-виховному процесі з учнями інтернатних закладів, дитячих будинків сімейного типу, сімей опікунів, піклувальників; участі у проблемах подолання дитячої безпритульності та бездоглядності, створення сімейних форм виховання)

(рис. 1).

Інструментами реалізації економічного механізму стануть:

- зменшення масштабів бідності, збільшення допомоги непрацездатним членам родини, примусове працевлаштування батьків, які не працюють та ухиляються від виховання дітей;
- створення працівникам, які мають дітей, сприятливих умов для поєднання трудової діяльності з вихованням дітей: переваги при працевлаштуванні, додаткова відпустка одночасно обом батькам для проведення спільного з дитиною відпочинку;
- забезпечення умов для подолання негативних тенденцій і стабілізації матеріального положення сімей через надання пільгових кредитів на придбання, оренду житла, зменшення ставок оподаткування та ін.;
- бюджетування, посилення цільової, адресної матеріальної допомоги сім'ям у вихованні дітей, при цьому передбачити, що зазначена допомога повинна витратитись на придбання речей, продуктів харчування, одягу та взуття для дитини, з можливістю здійснення контролю за її використанням;
- розроблення механізму фінансування утримання дітей у державних закладах за рахунок примусового відрахування коштів із заробітку батьків, або їх примусової трудової діяльності;
- розроблення системи фінансування тимчасового (на період кризи в біологічній родині дитини) утримання дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, у сім'ях громадян, які належним чином акредитовані для фостерного виховання вказаного контингенту дітей;
- збільшення мінімального розміру щомісячної допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, що дасть фінансову можливість виховувати дитину її батьками, а не вирішувати питання щодо її влаштування, та буде додатковим аспектом у вирішенні питання раннього сирітства;
- розроблення системи мотивацій для стимулювання діяльності працівників структури органів державної влади, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та біологічних сімей дітей, сімей, які беруть на виховання дитину-сироту.

Інструментами реалізації організаційного механізму стануть:

- проектування функціональної структури управління соціально-правовим захистом дітей, без батьків та регламентації взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства, упорядкування їх повноважень, розмежування та уникнення дублювання їх функцій, забезпечення їх технічними ресурсами;

формування кадрового забезпечення (підготовка фахівців) у сфері соціально-правового захисту дитинства;

– розвиток нових соціальних технологій розвитку підтримки сім'ї, мережі спеціалізованих закладів соціального обслуговування сім'ї, дітей та молоді, розширення обсягу послуг, які ними можуть надаватись, у тому числі консультативних, психотерапевтичних, по виходу із кризових ситуацій, соціально-психологічної адаптації до нових умов;

– ведення обліку родини, в яких існує ризик виходу дитини із родини при несприятливих умовах у родині, та особливу увагу приділити родинам, де дітей виховує один із батьків, де батьки не працюють, де зловживають алкоголем або повернулись із місць позбавлення волі, сім'ї осіб із числа дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою координації роботи в напрямку усунення проблем та створення максимально комфортних умов для виховання дитини;

– розроблення критеріїв соціального неблагополуччя в родинях, які виховують дітей, з визначенням мінімальної межі, допустимої для подальшого перебування дитини в родині;

– створення бази даних осіб, які мають бажання стати прийомними батьками для дітей, позбавлених батьківського піклування, на тимчасовій основі, в тому числі і до вирішення питання щодо родини дитини, в якій виникла несприятлива ситуація, та її подальшої долі;

– створення бази даних неповних сімей, де дітей виховує один із батьків; створення бази даних дітей, батьки яких перебувають на заробітках за кордоном;

– розроблення кількісних та якісних показників ефективності роботи органів державної влади та місцевого самоврядування у зазначеній вище сфері, при цьому запровадження відповідного стимулювання при успішному виконанні обов'язків;

– розроблення і впровадження системи управлінського аудиту, який дозволив би розумно розмежувати ресурси згідно зі встановленими завданнями, здійснити оцінку ризиків при їх виконанні та забезпечити контроль за досягненням результатів, виокремити персональну відповідальність керівників та посадових осіб за вирішення поставлених завдань та оцінку ефективності бюджетних витрат;

– підвищення дієздатності й ефективності функціонування системи влади шляхом збалансованого розподілу повноважень і функцій між її гілками й органами;

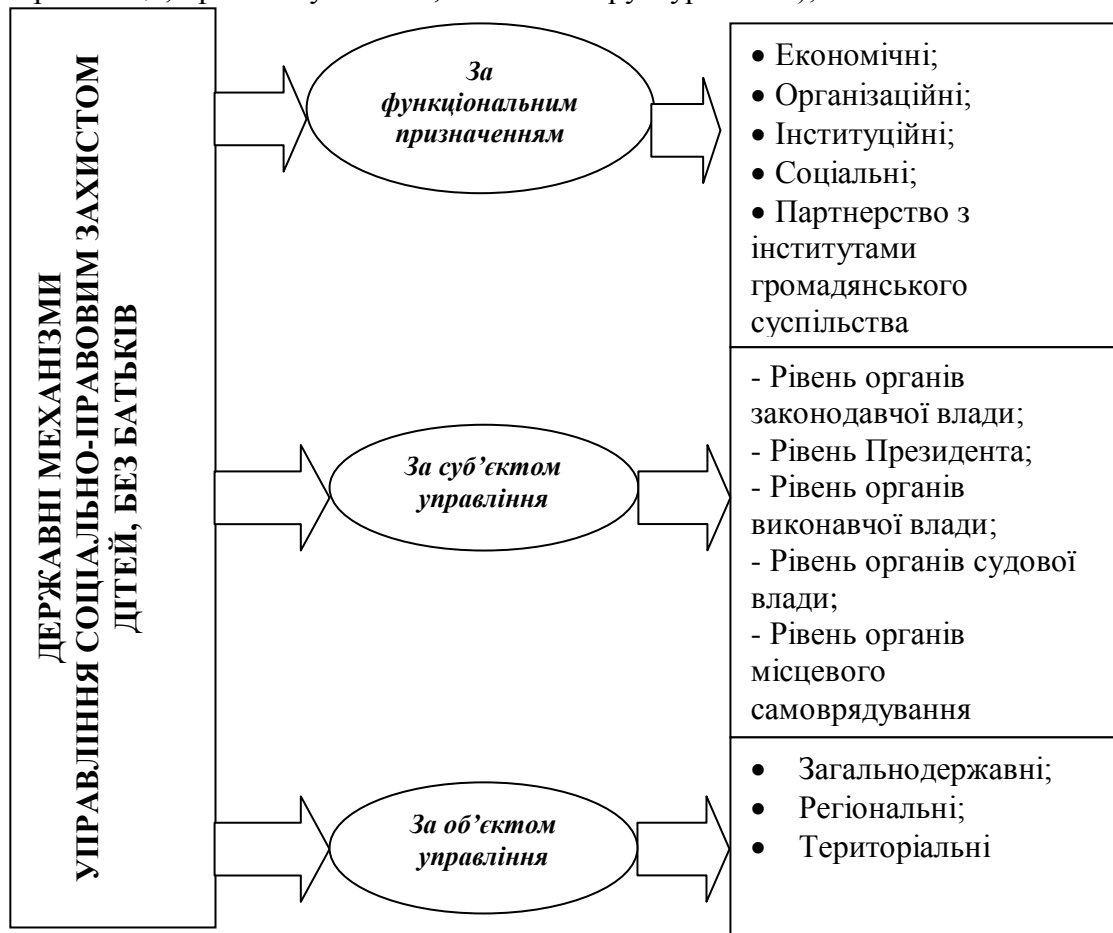
– передачі місцевим громадам функцій виконавчих органів щодо здійснення соціально-правового захисту дітей, у тому числі і без батьківської опіки, підтримки сімей з дітьми і молоді та достатніх ресурсів для їх реалізації;

– вирішення проблеми територіальної організації країни, реформування адміністративно-територіального устрою.

Інструментами реалізації інституційного механізму стануть:

– створення сприятливого інституційного середовища та задіяння ефективної моделі державного управління процесами мінімізації дитячого сирітства, яка охоплює діяльність інституціональних елементів, що представляють суб'єктів державної політики у сфері соціально-правового захисту дитинства, відмінного статусу з різним призначенням та роллю у процесах її формування і реалізації: суб'єкти державного управління – Президент України, Уповноважений Президента України з прав дитини, Верховна Рада України, органи виконавчої влади (вищого рівня – Кабінет Міністрів України, центрального – Міністерство з питань захисту дітей, сім'ї, дітей та молоді і регіонального – Департамент соціального захисту сім'ї, дітей та молоді облдержадміністрацій, відповідні відділи при районних державних адміністраціях) та Агентство соціального захисту сім'ї, дітей та молоді – як уповноважений орган з питань регіональної політики соціально-правового захисту дитинства; органи та посадові особи місцевого самоврядування (місцеві ради та їх виконавчі

органи, сектор соціального захисту сім'ї, дітей та молоді, інститут територіальних громад); недержавні організації (інститути громадянського суспільства, громадські, благодійні, релігійні організації, приватні установи, бізнесові структури та ін.);

Джерело: розроблено автором

Рис. 2 Класифікація державних механізмів управління соціально-правовим захистом дітей, позбавлених батьківського піклування

Реалізація інституційного механізму дозволить зменшити управлінський апарат, а кошти, які вдалося б зекономити, направити на покращення фінансування новоствореної структури та її працівників, що дозволило б підвищити мотивацію до виконання повноважень та слугувало б стимулом, покращити інформаційний обмін та координацію дій щодо соціально-правового захисту дитинства, в тому числі дітей, позбавлених батьківського піклування. Крім того, інтернатні заклади, які знаходяться у відомстві Міністерства освіти і науки, передати новоствореному міністерству таким чином, робота по створенню форм виховання дітей, позбавлених батьківського піклування буде в компетенції одного відомства і конфлікт інтересів при влаштуванні та наповненні закладів буде вичерпаний.

— внесення змін до чинного законодавства, зокрема Законів України «Про місцеві державні адміністрації» і «Про місцеве самоврядування в Україні» [10,11] з питань взаємодії цих органів, трансформації делегованих повноважень органів місцевого самоврядування у власні (самоврядні).

Це стосується повноважень при організації роботи щодо: запобігання бездоглядності, безпритульності дітей; вирішення, відповідно до законодавства, питань про повне державне утримання дітей, які залишились без піклування батьків, у школах-інтернатах, дитячих будинках, у тому числі сімейного типу, професійно-технічних закладах освіти; забезпечення

здійснення передбачених законодавством заходів щодо поліпшення житлових і матеріально-побутових умов дітей, що залишилися без піклування батьків, влаштування їх на виховання в сім'ї громадян; вирішення відповідно до законодавства питань про надання пільг і допомоги, пов'язаних з охороною материнства і дитинства; вирішення питань щодо організації превентивної роботи із сім'ями, які виховують дітей;

— розроблення технологій і напрямків роботи по здійсненню соціально-правового захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, захисту їх прав на сімейне виховання, підтримку біологічної родини шляхом призначення безпосередньо відповідальних посадових осіб за конкретну мету та забезпечення на законодавчому рівні відповідальності за невиконання або неналежне виконання передбачених обов'язків.

Інструментами соціальних механізмів будуть:

— соціальна адаптація дітей, позбавлених батьків;

— зменшення масштабів «соціального сирітства» за рахунок первинної профілактики та створення бази даних дітей, які мають ризик виходу за межі виховання біологічної родини, через несприятливу атмосферу в сім'ї;

— удосконалення системи державних гарантій підтримки сімей з дітьми через соціальний супровід молодих сімей з дітьми, при цьому особливу увагу приділити супроводу сімей, які утворили особи з числа дітей, позбавлених батьківського піклування;

— посилення правового захисту дитинства, підтримку біологічної родини як найсприятливішого середовища для виховання дитини, посилення роботи на упередження соціального сирітства при безпосередньому контролі на паритетних, договірних та примусових засадах щодо біологічної родини;

— розширення державної підтримки розвитку нових форм сімейного виховання дітей, які залишились без батьківської опіки, в тому числі по фостерному типу, які могли б взяти на тимчасове виховання дітей із кризових сімей;

— активна корекційно-реабілітаційна, навчальна, освітня робота з батьками дитини щодо відновлення гармонії та позитивних відносин між батьками, між батьками та дитиною;

— підвищення авторитету шлюбу, сім'ї, духовних цінностей родини, виховання поваги до батьків, дитини, родини, релігійних канонів;

— гармонізація поведінки та способу життя родин, які виховують дітей, збагачення духовних надбань, дотримання духовних принципів, відтворення гармонії у житті та святості;

— запровадження інституту духовних подвижників та духовних наставників дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які виховуються в інтернатних закладах, сімейних формах виховання.

Інструментами механізму партнерства з інститутами громадянського суспільства можна зазначити:

— стимулювання діяльності неурядових організацій (до прикладу, запровадження механізму економічних, фінансових стимулів, податкових, кредитних та ін.);

— внесення змін до чинного законодавства для передбачення можливості участі громадських, благодійних, релігійних організацій, приватних установ у здійсненні державної політики щодо соціально-правового захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, реабілітації, ресоціалізації батьків, роботи з сім'ями дітей, участь у проведенні дозвілля, навчально-виховному процесі з вихованцями інтернатних закладів, дітей із прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, сімей опікунів, піклувальників за умови належно розробленої акредитації зазначених організацій;

— участі інститутів громадянського суспільства у проблемах подолання дитячої безпритульності та бездоглядності, створення сімейних форм виховання та ін.

Висновки і пропозиції: На нашу думку, потребують модернізації державні механізми управління спрямовані на соціо-гуманітарну, культурно-духовну підтримку родин, які виховують дітей. Це дозволить скоротити кількість батьків, для яких народження дітей та отримання державної допомоги є основним видом доходу, а відтак зменшити кількість соціальних сиріт, які після закінчення виплати зазначеної допомоги віддаються на утриманні державі. За цим проглядається поширення явища бездоглядності та відсутності дієвих превентивних механізмів виходу дитини з сім'ї, реабілітації не лише проблемних дітей, але й їх батьків. Замість того, щоб потрапляти в поле зору органів державної влади та місцевого самоврядування на етапі, коли вже виправити ситуацію майже неможливо.

Реалізація вищевказаних державних механізмів управління соціально-правовим захистом дітей, позбавлених батьківського піклування буде результативною при внесенні змін до структури органів виконавчої влади та місцевого самоврядування в бік посилення взаємодії вказаних органів та нормативно-правового регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. – Х. : Весна, 2007. – 48 с.
2. Про охорону дитинства [Електронний ресурс] : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
3. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс] : Закон України від 13.01.2005 р № 2342-IV. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>.
4. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи у справах дітей [Електронний ресурс] : Закон України від 21.01.1995 р. № 20/95-ВР. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80>.
5. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF>.
6. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 № 565. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF>.
7. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 № 564. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF>.
8. Про деякі заходи оптимізації системи центральних органів виконавчої влади [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 28 лютого 2013 р. № 96/2013. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/15486.html>.
9. Цибуліна І. В. Державна політика у сфері забезпечення захисту прав дитини в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 “Державні механізми управління” / І. В. Цибуліна. – Х., 2006. – 19 с.
10. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?reg=280%2F97-%E2%FO>.
11. Про місцеві державні адміністрації [Електронний ресурс] : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/annot/586-14>.